

KETSERLUS

Catherine Nixeylt ilmunud ka
„Pimeduse aja algus“

CATHERINE NIXEY

KETSERLUS

JEEBUS KRISTUS
JA TEISED JUMALA POJAD

Tõlkinud Ivika Arumäe

Originaali tiitel:
Catherine Nixey
HERESY
Jesus Christ and the Other Sons of God
PICADOR

Toimetanud Toomas Schvak
Korrektuuri lugenud Piret Ruustal
Kaane teostus Jan Garshnek
Küljendanud Erje Hakman

First published 2024 by Picador, an imprint of Pan Macmillan, a division of
Macmillan Publishers International Limited

Copyright © Catherine Nixey 2024

© Tõlge eesti keelde Ivika Arumäe ja kirjastus Argo, 2025

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9916-704-67-7

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

„Ja kui Issand nägi ema, hakkas tal temast hale ja ta ütles: „Ära nuta enam!“
Ja ta astus ligi ja puudutas surnuraami, mispeale kandjad jäid seisma.
Ja ta ütles: „Noormees, ma ütlen sulle, ärka üles!“
Ja surnu tõusis istuli ja hakkas rääkima.
Ja Jeesus andis poja ta emale tagasi.“

LK 7:13–15

„Apollonios ütles: pane see surnuraam maha, sest ma teen nii,
et sa selle tüdruku pärast enam nutma ei peaks.“ ...
Kui Apollonios tüdrukut kõigest puudutas ja tasakesi midagi ütles,
ärkas pruut oma näilikust surmast üles.
Tüdruk hakkas kõnelema ja läks isa majja tagasi.“

„TYANA APOLLONIOSE ELU“, IV.45

„Küllap krabi oleks tõsiselt solvunud, kui ta kuuleks,
et me liigitame ta ilma igasuguste selgitusteta koorikloomade hulka.
„Ma ei ole see,“ võiks ta öelda, „ma olen mina ise; ma olen ainulaadne.““

WILLIAM JAMES, „USULISE KOGEMUSE MITMEKESISUS.
UURIMUS INIMLOOMUSEST“ (1902)

SISUKORD

PROLOOG	9
SISSEJUHATUS	13
AUTORI MÄRKUS	24
ESIMENE PEATÜKK. Antikristus	25
TEINE PEATÜKK. Anda pimedatele nägemine ja ravitseda jalutuid	39
KOLMAS PEATÜKK. Nõiakunsti valed	55
NELJAS PEATÜKK. Maoveri ja ahvisilm	63
VIIES PEATÜKK. Sõgeduse saadus	79
KUUES PEATÜKK. Mida Jeesus teeks?	93
SEITSMES PEATÜKK. Kaladest ja ülestõusmisest	103
KAHEKSAS PEATÜKK. Sõnnikuhunniku viljad	119
ÜHEKSAS PEATÜKK. Minge kõike maailma	131
KÜMNES PEATÜKK. Eedeni aias	143
ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK. Ketserluse süüd	153
KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK. Seadustest	165
KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK. Ketserlike koletiste tõud	177
NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK. Nagu liivaterad	189
VIHETEISTKÜMNES PEATÜKK. Maailma teise alguse kohta	197
KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK. Vikerkaare triipudeks harutamine	209
SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK. Augustinus ja ämblik	229

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK. Usu vastased tuleb välja juurida	245
ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK. Et ei jääks alles ühtegi märki	257
EPILOOG	269
ILLUSTRATSIOONIDE ALLIKAD	273
BIBLIOGRAAFIA	274
MÄRKUSED	319
REGISTER	350

PROLOOG

„Kõik kristlikud lapsed olgu sama
leebed, kuulekad ja head kui Tema.“

19. SAJANDI KIRIKULAULUST „KORD TAAVETI LINNAS“

„Ta tapab meie lapsi.“

LAPSEVANEM KURDAB JEESSUSE KÄITUMISE ÜLE.
TOOMA LAPSEPÕLVE-EVANGEELIUM, U 2. SAJAND PKR

Juba siis, kui Jeesus oli veel väike poiss, panid külaelanikud tähele, et tema juures oli midagi teisiti. Võib-olla sellepärast, et viisist, kuidas ta täiskasvanutega rääkis, paistis kohati ülbusele lähenevat enesekindlust. Aga võib-olla sellepärast, kuidas ta vanemad Maarja ja Joosep teda kohtlesid: aupaklikkusega, mis tundus vahel kalduvat isegi ärevusse.

Võib-olla oli see aga sellepärast, et ta tappis inimesi.

Jeesuse imeteod ei alanud hirmsate asjadega. Õigupoolest oli tema esimene imetegu, millest räägiti kõikjal alates Aleksandriast kuni Araabiani veel sajandeid, tõsiselt meelikõitev. Ühel hingamispäeval, kui ta oli kõigest viieaastane, mängis Jeesus koos teiste külalastega oja koolmekohal. Ta suunas voolavat vett suurematesse loikudesse, nagu väikestele lastele tihtipeale meeldib. Loigu kasvades hakkas vesi selgima.

Lähemalt vaadates oli aga vee käitumises midagi veidi veidrat. Vulisev, voolav ja selginev vesi ei järginud looduse seadusi. See järgis hoopis poisi käske: kui ta käskis, muutis vesi suunda. Mängust väsinud, alustas Jeesus uut. Ta kogus vee mudastelt kallastelt pehmet savi ja hakkas sellest voolima väikseid varblasi, mida sai kokku kaksteist tükki. Samal ajal juhtus sealt mööda kõndima üks mees, kes nägi, mida poiss teeb. Mees oli vihane, et Jeesus säärasel moel hingamispäeva teotab. Ta läks Joosepi juurde ja andis teada, mida oli näinud. Joosep tuli Jeesuse juurde ja küsis temalt, miks teeb ta „hingamispäeval asju, mida käsuõpetuses ei ole ette nähtud“. Otsest vastust Jeesus Joosepile ei andnud. Selle asemel plaksutas ta käsi ja hüüdis varblastele: „Kaduge siit!“⁴¹ Varblased lendasidki siutsudes minema.

Ka siis, kui tolle päeva sündmused saanuks sellega lõpu, oluaks need piisavalt tähelepanu väärt. Sellega asi aga ei piirdunud. Üks väike poiss, kes oli seda kõike jälginud, astus lähemale, haaras pajuoksa, lõhkus Jeesuse ehitatud tammid ja lasi vee välja. Jeesus pöördus raevus tema poole: „Sa häbematu, jumalavallatu narr! Mida need lombid ja see vesi sulle halba tegid?“ Maruvihaselt jätkas Jeesus:

KETSERLUS

„Vaata! Nüüd närbud sa nagu puu, mis ei kasvata lehti, ei aja juuri ega kannu ka vilja.“² Ehkki tema needus kõlas mõneti ähmaselt, oli selle tagajärg ilmne. Nüüd hakkas see varem heas tervises poiss kuhtuma ja jäi varsti päris sandiks.

Hullem oli aga alles ees.

Peagi pärast oja ääres toimunut kõndis Jeesus ükskord läbi küla, kui üks teine poiss jooksis temast mööda ja müksas teda vastu õlga. Võib-olla oli see õnnetus, aga võib-olla mitte. Nii või teisiti vihastas Jeesus jälle ja tõi kuuldavale kurjakuulutavalt ebamäärase needuse: „Sina oma teel kaugele ei jõua.“³

Selle tähendus selgus hetk hiljem: väike poiss langes surnuna maha. Need sõnad pärinevad Tooma lapsepõlve-evangeeliumist.

SISSEJUHATUS

Igal südatalvel algab kõik kabelites, kirikutes ja katedraalides uuesti.

Vaikuse lõhestab habras hääleke: „Juhtus kord, et väikses linnas polnud ruumi emale, ja siis väikses, väetis tallis, tõi ta lapse ilmale.“ Edasi jutustatakse selles jõululaulus lugu, mis on nii hästi tuntud, et vaevalt on vaja seda korrata. See on lugu sellest, kuidas seal tagasihoidlikus tallis aetas neitsi (õrn ja leebe) sõime oma vastsündinud lapse, kuidas sellest imikust kasvas poiss (sõnakuulelik ja hea) ning kuidas see poiss osutus tegelikult päästjaks – õnnistegijaks, kes on nüüd taevas.

Kõik, kes seda on kuulnud, teavad, et see on liigutav lugu – võib-olla isegi mitte nende sõnade tõttu, vaid sellepärast, kuidas neid ette kantakse. Algab see ju lapse häälega, mis on sile nagu veerkivi, ere nagu täht ja pealegi ilmatu üksi. Kui ta teise salmini jõuab, ühineb tema soologa koor, ning lõpuks laulab kaasa terve kogudus, tekitades võimsa helilaine. Ainsast algsest noodist sünnib ühislaul ja kõigi suus on ühine sõnum: Jeesus on sündinud. Kristlus on meiega.

Kristluse ajalugu – lugu sellest, kuidas üks tilluke ja tähtsusetu sekt hakkas valitsema kogu läänemaailma – jutustatakse tihtipeale ühesuguste liigutavate sõnadega. Selles loos saab kristlus alguse ühestainsast häälest – Jeesuse häälest. Siis kogub see hääle enda ümber väikese koori – üks kalamees siin, üks maksukoguja seal, ning peagi hakkab see ligi tõmbama rohkem rahvast, kellele on avaldanud muljet kuulutus sellest, kuidas poisist sai mees, kes andis pimedale tagasi nägemise, ravis terveks sandi, löödi risti ja tõusis surnuist üles. Kõigepealt hakkavad teda uskuma kümned, siis sajad, siis tuhanded ja siis miljonid, kuni

KETSERLUS

ühel imepärasel, võidukal hetkel võtab selle usu vastu Rooma keisririik, muutes kogu maailma saatust.

See lugu pole tuttav üksnes sellepärast, et meile on seda jutustatud, vaid sellepärast, et kristlusest on läbi imbunud kogu läänemaailma kunst ja arhitektuur: kristlus on koha sisse võtnud Sixtuse kabeli laes, kõmised kõuena läbi Händeli võiduka „Messiase“ ning lookleb läbi Miltoni, Dante ja Donne'i ridade. Kristlus on muutnud nii suuri kui ka väikesi asju: kujundanud meie linnade siluette, sest selle rüpest on tõusnud Püha Peetruse basiilika kuppel ja Notre-Dame'i tornid, sirutanud oma käed laiali üle Rio de Janeiro, pannud isegi meie suhu sõnu, sest kui me räägime maadest, kus voolab piima ja mett, Issanda päevast, teise põse ette pööramisest ning tõepoolest ka sõnade suhu panemisest, kasutame me kristluse vormitud väljendeid. Meie kalendri sobitub kristlusega, sest läänemaailmas tähistatakse pühakute päevi, puhatakse pühapäeviti ning peetakse puhkust jõulude ja lihavõtete ajal. Aega mõõdetakse kristluse rütmis. Paistab, et kristluse sõnum on raiutud kivisse ja see on ka ise sama püsiv kui kivi.

Niisugune kindlustunne on illusioon. Johannese evangeelium võib küll alata suurepärase lühikese ja lakoonilise reaga, mis teatab, et „alguses oli Sõna“, ent alguses ei olnud tegelikult ühte ja ainukest „sõna“ ega kristluse ühtainsat sõnumit.* Midagi sellist on mõttetu väita. Kristluse esimestel sajanditel oli rohkelt sõnu ja hääli, millest paljud üksteisega peaaegu kõigi selle loo tahkude üle ägedalt ja mõnikord lausa raevukalt vaidlesid. Jeesuse elule ja surmale järgnenud aastatel ei olnud üksmeelt selles, kes ta oli, mida ta tegi, miks teda oluliseks peeti, ega isegi selles, kas ta üldse oli oluline. Kristluse esimestel sajanditel leidis kristlasi, kes väitsid, nagu oleks Kristus olnud vagur, leebe ja tasane, ent paljud teised kristlased uskusid sama innukalt lunastajasse, kes tegi pimedaks oma kriitikud ja tappis kõik, kes olid talle tülik. Leidus neidki kristlasi, kes olid rõõmuga valmis uskuma mõlemat korraga.

Erinevusi leidub kõikjal. Mõelgem näiteks loole Jeesuse sünnist. Ehkki nii mõnedki varased kristlased uskusid, et Jeesus sündis

* Selle tõlkimisest „Sõnaks“ (ja miks see tegelikult ei pruugi olla kohane) saab lugeda viiendast peatükist.

SISSEJUHATUS

Maarjast, kes oli neitsi, oli suur hulk neidki, kes pidasid seda täielikuks jamaks. Jeesus olevat olnud üks tavaline mees, kelle isa oli Joosep, „nii nagu kõik inimesed on sündinud mehe seemnest ja naise ihust“.¹ Teised kristlased eitasid täielikult arusaama, et jumal võiks tavainimeste kombel kasvada sureliku üsas – see olevat liiga vääritud. Nad väitsid, et Jeesus oli eelnevalt taevas valmis tehtud ja maale saabus ta laskudes „ülevalt alla, läbides neitsi Maarja samamoodi, nagu vesi voolab läbi toru“.² Seda peeti ilmselt sündsamaks lahenduseks. Lisaks on ühes vägagi iidises tekstis, mida võib dateerida teise sajandi keskpaika, üsna üksikasjalikult selgitatud, kuidas Jeesus oma ema ise rasedaks tegi.³ Selles mõnevõrra üllatavas loos selgitab Jeesus, kuidas ta ilmus inglil kujul oma ema Maarja ette, kes selle peale naeris, ja kuidas ta siis ise temasse sisenes: „Mina, Sõna, sisenesin temasse ja sain lihaks.“⁴

Erinevused sellega ei lõpe. Peaaegu kõigile tänapäeval läänemaailmas teada olevatele Jeesuse loo tahkudele leidis kunagi alternatiive. Kui mõned muistsed kristlased kummardasid Jeesust, kes – nii nagu pühapäevakoolidest tuntud, heledast kiirtevihust ilmuv Jeesus – soovitas oma järgijale, et need laseksid lapsi tema juurde tulla, siis teised muistsed kristlased kummardasid Jeesust, kes manitses oma järgijaid kõige rangemal viisil hoiduma üldse laste saamisest, sest kõik lapsed osutuvat „hullumeelseteks või elujõuetuteks või lombakateks või kurtideks või tummadeks või halvatuteks või idiootideks“.⁵ Kuigi mõned varased kristlased uskusid tõesti – nii nagu usuvad tänapäeva kristlased –, et Jeesus löödi risti, oli ka neid, kelle meelest see mõtegi oli absurdne, sest miks peaks jumal laskma end risti lüüa? Need kristlased uskusid – vähemalt nende kriitikute sõnul –, et Jeesus vahetas viimasel hetkel võluväl oma keha teise mehe kehaga ja siis vaatas sealsamas naerdes pealt, kuidas too agoonias suri.⁶

Peaaegu kõik varakristlikud tekstid esindavad eri vaatenurka ning tänapäeval tuntud „ainsa ja õige“ kristluse looga ei lähe need kokku.

* Mitmeski mõttes on see täiesti loogiline laiendus ideele, mis sai tuntuks kolmainisuse nime all: kui Jumal on tõesti kolm ühes – kui ta on ühtaegu Jumal, Jeesus ja Püha Vaim –, tundub mõistlik eeldada, et kui Jumal (mingil viisil) Maarja rasedaks tegi, pidi sellega (mingil viisil) olema seotud ka Jeesus. See on mõtlemapanev kirjatükk.

KETSERLUS

Erinevused on rabavad. Võtkem näiteks neitsi Maarja. Meekarva juuste ja langetatud peaga Maarja on nüüdseks olnud sajandeid naiseliku malbuse võrdkuju. Mitte alati ei olnud ta aga säärane vagur olend: ühes Jeesuse sündimise loo iidises versioonis astub esile ka niisugune Maarja, kelle tupp suudab küpsetada inimliha ja ühel hetkel seda ka teeb. Seda lugu sisaldav tekst on mitmeski mõttes väga ilus. Jeesuse sündimise hetkel lakkab maakera sõna otseses mõttes pöörlemast: linnud tarduvad poole lennu pealt õhus; oma loomade löömiseks käe tõstnud lambakarjus jääb seisma, käsi kõrgel; isegi öötaevas kulgevad tähed katkestavad retke. Veidi pärast Jeesuse sündimist ilmub meile tuttavasse härja ja eesliga sündmuspaika keegi naine ning – tuues sellesse loosse oluliselt vähem tuntud pöörde – surub käe Maarja tuppe, et kontrollida, kas ta on tõepoolest neitsi. Naise käsi põleb hetkega söeks. „Oh häda,“ ütleb naine – ja mida muud ongi tal öelda.⁷

Võib-olla on aga kõige olulisem see, et mitte kõik hääled, mis kõlasid nende varaste sajandite pimeduses, ei kuulunud kristlastele. Hoolimata sellest, mida me tänapäeval kristlike lugude ja sentimentaalsete kirikulaulude mõjul võime mõelda, ei saabunud Jeesus vaimses vaakumis maailma, ja päris kindlasti ei saabunud ta ka maailma, kus oleks prohvetitest puudu olnud. Vastupidi, kui lugeda ammuseid satiirikuid, siis paistab neil aegadel olevat külluses olnud inimesi, kes väitsid end suutvat pimedaid nägijaks teha ja sante kõndima panna ning kellele meeldis samamoodi õõva tekitavate tulevikuennustustega lagedale tulla. Kelsose nimeline kreeklasest kriitik on teraselt märkinud, et teisedki „käivad kerjates ringi [ja] väidavad, et on jumala pojad, kes on saabunud taevast“.⁸

Haritud kreeklaste ja roomlaste arvates ei olnud kõik need nõndanimetatud prohvetid ära teeninud harrast austust, vaid pigem pilkamatist – nii Kreeka kui ka Rooma autorid olid varmad neid armutult parodeerima. Kelsos kirjutas: „On tavaline ja üldlevinud komme,“ et seesugused prohvetid „ütlevad: „Mina olen Jumal (või Jumala poeg või jumalik vaim). Ja ma olen saabunud.““ Nende tüütu pealekäimine oli ikka üks ja seesama: olles kuulutanud oma jumalikkust, teatasid nad: „Maailm on nüüdseks hävimisohus. Teid, inimesed, ootab teie nurja-

SISSEJUHATUS

tuse tõttu hukatus, aga mina tahan teid päästa. Te veel näete, kuidas ma taevase väega tagasi tulen.“⁹

Mäletan siiani, kus ma istusin, kui esimest korda Kelsost lugesin. Oli hall sügisene päraõun, ma olin Briti Raamatukogus ja lugejad hakkasid mu ümber töölaudade kohal lampe põlema panema. Kui ma enda ees kolletunud lehele kirjutatud sõnu vaatasin (tänini pole Kelsos autorina sugugi moes), nägin löike, mis tundusid mulle nii sündsusetud, nii skeptilised ja šokeerivad, ent ausalt öeldes ka nii naljakad, et need läksid mulle hinge. Võitlesin kiusatusega minu kõrval olevat inimest müksata ja öelda: „Vaata! Kas sa teadsid seda?“

Mina seda kindlasti ei teadnud ja ometi olin ma üles kasvanud üsna usklikus peres. Mu ema oli olnud nunn ja isa munk, enne kui nad kohtusid ja abiellusid, ning ehkki nad orduelust lahkusid, ei loobunud nad täielikult religioonist. Käisime igal pühapäeval kirikus, lugesime söögi- ja õhtupalveid. Igal aastal jõulude ajal aitasin emal valmis seada jõulusõime väikese roosaka Jeesuslapse ning härja ja eesliga, igal paastuajal loobusin šokolaadist ning iga Halloweeni ajal rabasid mind minu vagaduses need, kes endale näo pähe maalisid ja läksid kommi või pommi küsima, mida ma pidasin Ameerikast pärit nurjatuks kombeks. Sügava teismeeani uskusin Jumalasse ja alles hilistes kahekümnenndates leidsin endas piisavalt meelekindlust välja öelda, et ma ilmselgelt temasse ei usu. Suure osa sellest ajast oli minu ettekujutus Jumalast olnud üsna udune: väiksena arvasin, et Jumala nimi on Peetrus, sest missa ajal ütlesime me ikka: „Tänan, jumal Peetrus.“^{*}

Kuigi ma lõpuks katoliiklusest loobusin, oli see minu peale lades-
tunud nagu tolm, mida oli settinud nii nähtavatesse kui ka nähta-
matutesse kohtadesse. Kaua aega pärast seda, kui ma olin uskumast
lakanud, avastasin oma mõtetest aeg-ajalt ikka katoliiklikke ilminguid,
mis olid seal aastaid märkamatu ja häirimatu lebanud. Hilises
teismeeas sain teada, et üks mu sõpradest ei olnud ristitud, ja olin
hetkeks lausa šokeeritud, et tema vanemad võisid olla nii hoolimatud:
nüüd, kus teadsin, et tema nime ei olnud keegi püha veega kinnitanud,

* Ingliskeelne „Thanks be to God“ (tänutud olgu Jumal) võis lapse kõrvus kõlada: „Thanks Peter God“ (tänan, jumal Peetrus). – *Tlk.*

KETSERLUS

tundus see temaga kuidagi lõdvemalt seotud. Hetk hiljem šokeeris mind juba tõdemus, et ma olin sellest üldse šokeeritud olnud.

Nunna ja munga lapse šokeerimiseks ei ole muidugi ka väga palju vaja: olin häiritud juba sellest, kui mu sõprade vanematel autos popmuusika valjusti mängis või isegi siis, kui keegi kandis teksaseid, sest see tundus mulle jalustrabavalt moekas komme. Ma ei taha oma peplusega uhkustada, vaid lihtsalt mainin, et nii see oli. Veel kaua aega pärast kristlikusse Jumalasse usu kaotamist uskusin ma endiselt kristliku ajaloo paikapidavust ning lugusid selle usu vastuvõtmisest ja levitamisest. Just sellepärast olin ma sel hallil sügispäeval raamatukogus Kelsost lugedes taas jahmunud, aga seekord jahmatas mind mu enda teadmatust: kuidas oli mul märkamata jäänud, et antiikajal räägiti ka nii?

Ma hakkasin lugema ega saanud enam pidama. Nüüdseks on mul selge, et leidub päris häid põhjusi, miks ma seda kõike ei teadnud – ja mispärast leidub inimesi, kes seda ikka veel ei tea. Mõningates ringkondades, muu hulgas näiteks neis, kus tuntakse huvi kristluse ajaloo vastu, on Kelse taoliste kirjameeste vaated laialdaselt tuntud. Kindlasti ei ole need aga kõigile tuttavad ja vaid harva räägitakse neist koolis. See ei ole põrmugi üllatav. Lihtsalt see, et miski on ajalooline fakt – asjaolu, et eksisteeris suur hulk kristluse eri vorme, on kindlasti fakt –, ei tähenda, et see oleks üldiselt teada. Ajaloolane E. H. Carr on kunagi kirjutanud, et ajaloolised faktid on „nagu kalad, mis ujuvad ringi hiigelsuures ja mõnikord ligipääsmatus ookeanis; see, missuguse neist ajaloolane välja püüab, sõltub osalt juhusest, aga valdavalt ikkagi sellest, missuguses ookeani osas ta otsustab kalastada“.¹⁰ Paljude sajandite vältel eelistasid kristlikud ajaloolased enamasti hoiduda kalastamast vetes, kust nad võinuks välja püüda alternatiivseid lunastajaid või lugusid mõrtsukakalduvustega Jeesusest, ja kindlasti ei olnud nad eriti varmad neid lugejate ette tooma.

Õigupoolest on nende lugude puudumine vähemalt osaliselt seotud ka pahatahtlikumate põhjustega. Kui kristlusest sai 4. sajandil riigiusk, maeti paljud siinses raamatus avaldatud lood maha, vahel ka sõna otseses mõttes. Kristluse mõjul hakkasid Rooma impeeriumi lärma- kad, kriitilised ja sõjakad kombed muutuma. Nagu ühes 4. sajandist

SISSEJUHATUS

pärinevas seaduses ähvardava kõminaga teatati, tuli uus kristlikus maailmas avalikud arutelud religiooni üle lõpetada ning need, kes jätkasid avalikke „vaidlusi“ usu teemal, pidid „maksma niisuguse riigireetmise eest oma elu ja verega“.¹¹

Peagi ilmusid järgmised seadused. Mõne aastakümne jooksul pärast kristluse võimuletulekut hakati nõndanimetatud ketsereid esmalt ilma jätma teatud õigustest, seejärel teatud ametitest, siis kultuspaikadest ja lõpuks isegi kodudest. Üks sellele ajastule tüüpiline agressiivne määrus kuulutas, et „ketserite rüve nakkus tuleb linnadest välja tõrjuda ja küladest eemale suunata“.¹²

Selles uues maailmas kuulutati ketserlikud raamatud (ja tegelikult ka lihtsalt kristlust kritiseerivad raamatud) ebaseaduslikuks ja põletati, samal ajal kui ketsereid võidi taga kiusata, mõnikord ka vägivalda kasutades. Üks vaatleja on märkinud, et viiekümne aasta jooksul pärast kristluse riigiusuks kuulutamist „tapeti mitmed ketseriteks nimetatute kogukonnad tervenisti maha“.¹³ Siinne raamat käsitlebki seda lugu ja viisi, kuidas – nagu suur Oxfordi ajaloolane G. E. M. de Ste Croix on seda väljendanud – katoliku kirikust sai „inimajaloo suurim tagakiusamisi korraldanud organisatsioon“.¹⁴

Paljude tagakiusamiste keskmes oli uus kristlik ketserluse mõiste.* Ehkki ketserlust ehk hereesiat hakati tihedalt seostama just kristlusega, oli sõna ise olemas juba palju varem. Sõna „hereesia“ tuleb kreeka-keelsest sõnast *haireo* – „ma valin“.** Kreekakeelne *haíresis* tähendas lihtsalt valikut, millegi valituks osutumist.¹⁵ Kristluse-eelses Kreeka maailmas oli sõnal „hereesia“ positiivne tähendus: mõistuse kasutamist iseseisvate otsuste langetamisel peeti heaks. See positiivne tähendus ei jäänud aga püsima. Uue usu sünnile järgnenud sajandiga muutus see „valik“ kristlaste huulil tunnustust väärivast nähtusest mürgiks. Hereesiast hakati rääkima mitte üksnes kui vaateviisist, vaid kui ravi

* Eesti keeles on ketserlus ja hereesia samatähenduslikud sõnad, kuid kuna esimene neist on laiemalt kasutusel, on see valitud tõlkes eelisterminiks. Eestikeelses tõlkes on „hereesia“ kasutusel vaid seal, kus etümoloogilised selgitused või muud ajaloolis-keelelised põhjused eeldavad selle kasutamist, sisulist erinevust ketserlusest sellel ei ole. Sama põhimõte kehtib ka ketseritest ja hereetikutest rääkides. – *Toim.*

** Kui täpne olla, siis kannab tähendust „valima“ – „enesele võtma“ – kreeka sõna *haireomai*, st sama sõna meediumi tegumoes, aga kuna meediumi vormid on parajad keeleväanajad, toon ma siin ära aktiivi ainsuse esimese pöörde.

KETSERLUS

vajavast haigusest, lõikust nõudvast gangreenist ja rüvedusest, millest tuli vabaneda, et kristlaskonda tervikuna puhastada. Püha Augustinus, kelle meisterlikke metafoore jääb üle üksnes kadestada, on hiljem öelnud, et kirik peab hereetikud „endast väljutama nagu rooja“.¹⁶

Sõna „ketserlus“ suhtes tasub aga olla ettevaatlik – eelkõige seetõttu, et see paistab pretendeerivat täpsusele, mis ei ole sellele tegelikult omane. Toonasest ajajärgust kõnelevad raamatud on aastasadade vältel kasutanud termineid „ketserid“ ja „õiged usklikud“ absoluutsetena, justkui oleks neil piiritletud ja muutumatud definitsioonid. Nii see ei ole: need on suhtelised, umbes nagu religioossed vasted sõnadele „mina“ ja „sina“ või siis ajaloolises kontekstis „võitja“ ja „kaotaja“. Nagu kirjutas hiljem filosoof John Locke, „igauks on enda arvates õiget usku“.¹⁷

Ehkki see raamat kannab pealkirja „Ketserlus“, ei ole kõik siin kirjeldatud uskumused ketserlikud – lausa vastupidi. Mõned olid skismaatilised, mõned ei olnud lihtsalt pälvinud heakskiitu ja paljud siin kõneks tulevad üllatavamalt laadi lood moodustasid kiriku puhutisest nurinast hoolimata sajandite vältel osa kristlikust jumalateenistusest. Olen raamatu pealkirjaks valinud „Ketserluse“ mitte niivõrd selle kristliku, vaid algse kreeka tähenduse tõttu. Sest see on raamat valikust ja sellest, kuidas võimalus valida võib kaduma minna.

See võib juhtuda palju peenemal moel, kui tihtipeale arvatakse. Enamasti kangastuvad inimestel ketserlusest ja ketserlike õpetuste väljajuurimisest mõeldes silme ees vägivaldsed pildid: halastamatud seadused, külade kaupa tapetud inimesi, välja lõigatud keeled ja maharaiutud käed, peksmised, skalpeerimised ja tapatalgud. Kindlasti tuleb neid ka siinses loos ohtrasti ette, ja nii see peabki olema: selline vägivald avaldab mõju uskumustele, aga lisaks pakub aastatuhat või paar hiljem suurepärase aine meelelahutuslikuks ajalookirjutuseks.

Vägivald võib aga ka tähelepanu hajutada. Thomas Carlyle seisis vastu „hüsteerilisele ajalookirjutusele“ ja selle suhtes tuleb valvel olla siingi.¹⁸ Antiikmaailmas oli palju neid, kes pöördusid kristlusesse positiivsetel põhjustel. Uus usk tõi oma järgijatele nii vaimseid kui ka materiaalseid hüvesid, sest nii esimesed kui ka hilisemad kristlased hoolitsesid heldelt abivajajate eest. Kuigi mõned sunniti usku vahetama

SISSEJUHATUS

selgelt vägivalda või ähvarduste abil, siis niisuguste pöördumiste hulk ei saanud olla suur. Vähesed ühiskonnad, eriti veel muistsed ühiskonnad, suudavad usu mahasurumiseks ülal pidada ulatuslikku vägivaldaaparaati. Kindlasti ei suutnud seda Rooma, sest isegi tippajal oli impeeriumi hallanud riigiaparaat üsna napp: keskmiselt üks kõrgem ametnik 330 000 elaniku kohta.¹⁹

Tegelikult ei olegi vägivald tarvilik. Enamasti ei ole vaja, et inimesi nende veendumustest loobuma sundimiseks tinaraskustega piitsadega pekstaks, kuna tavaliselt piisab hirmust kaotada töö või jääda lihtsalt sõpradest ilma – juba sellest on küllalt, et panna neid oma uskumusi muutma või vähemalt lakkama neist rääkimast. „Võib ju kõnelda Nero või Tiberiuse türanniast, aga tõelise türannia allikas on teie naaber,“ kirjutab Victoria ajastu ajakirjanik ja toimetaja Walter Bagehot. „Valdavaks mõjutajaks on endale kuuletumist nõudev avalik arvamus.“²⁰ Nii jutustab siinne raamat ketserlusest ning veendumuste ja ideede vägivaldaga vaigistamisest. Aga see jutustab ka inimeste enesetsensuurist. Siin tuleb juttu palju kurikavalamatest viisidest, kuidas tekivad asjad, millest kõigepealt ei saa kirjutada, siis rääkida ja viimaks isegi mõelda.

Selles raamatus endas tehakse mõndagi, mida ajaloolaste maailmas peetakse kui mitte ketserlikuks, siis vähemalt mõõdukat kulmukortsutust väärivaks. Näiteks kõrvutatakse siin kristlust ilma vähimategi süümeepiinadeta teiste antiikuseadustega. Niisugune toimimisviis on suhteliselt tavatu (ehkki vähem tavatu kui varasematel aegadel). Sajandeid oli antiigiuurijatele ja teoloogidele justkui kirjutamata seaduseks, et Kreeka ja Rooma jumalatega, kes kuulusid „ajaloo“ ja „mütoloogia“ (ja vaikimisi ka „absurdsete asjade“) valdkonda, tegelevad antiigiuurijad, samas kui kristlik Jumal ja tema järgijad kuulusid tõelise religiooni valdkonda ja nendega pidid tegelema teoloogid.

Tõrksus siduda kristlust teiste muistsete usunditega on mõistetav. Teedrajav psühholoog William James väitis usulisi tõekspidamisi kajastanud loengusarjas, et „kui me näeme, kuidas mõistus käsitleb meie jaoks emotsionaalselt tähtsaid objekte samamoodi kui kõiki teisi, tekitab see meis instinktiivset vastumeelsust.“²¹ Ajalooteaduse mõttes on selline lähenemine aga puudulik. Kui teoloogid ja antiigiuurijad

KETSERLUS

paigutavad oma raamatud raamatukogudes eri riiulitele, siis klassikaline maailm ei olnud kaugeltki nii valiv: üks muistne autor on tõdenud, et Orpheuse kuju võis rõõmsalt seista Jeesuse kõrval ja Heliose nimi kosta samas loitsus Kristuse omaga.²² Siinses raamatus peegeldatakse seesugust muistset lähenemisviisi ning segatakse ja võrreldakse kristlikke tavasid mittekristlikega. Kristlus oli erakordselt edukas, kuid see ei olnud ainuke omalaadne usk, ehkki on ise hiljem seda väitnud.

See raamat liigub edasi kaunis väledal sammul: siin jäetakse vahele terveid sajandeid ja kulgetakse mandrilt mandrile, vaevumata selle pärast vabandama. Kristlus levis toona tuntud maailmas erakordselt kiiresti ja selle tagajärjed püsisid sajandeid, ning et sellest vähegi aimu saada, tuleb paratamatult nobedasti astuda. Raamatus siirdutakse muistsesse Süüriasse ja kuulatakse lummavat Süüria oodi, milles Püha Vaim lüpsab piima kristliku Jumala rinnast, kes pole sugugi nii maskuliinne nagu see, keda enamik meist praegusel ajal teab.²³ Siis minnakse Aafrikasse tutvuma Etioopia kristlaste tekstiga, milles Jeesus puhus hinge sisse õhtusöögiks serveeritud noorele kukele ja saatis linnu tuhandeks aastaks taevasse. Seejärel hüpatakse ajas edasi, et jälgida, kuidas keskaegsel Prantsusmaal kogunesid „ristisõdijad“ jõekääru, et tungida siis väiksesse linna ning tappa kõik katedraalis varju otsinud mehed, naised ja lapsed, sest mõned neist – mitte kõik, vaid ainult mõned – olevat olnud ketserid.

See raamat ei eelda teilt üksnes tähelepanelikku lugemist, vaid ka kujutlusvõimet. Teid kutsutakse kaasa vaikusehetke enne eespool mainitud jõululaulu esimesi helisid ja palutakse ette kujutada mitte üksnes teisi pimeduses olnud hääli, vaid ka seda, et kunagi ammu oli aeg, kui neil teistel häälteil oli tegelikult ka kaalu. Säärast hüpset on oma ettekujutustes raske teha: teades väga hästi, et peaaegu kõik need muud hääled pühiti Euroopast minema, on ajaloolased kaldunud neid unustuse hõlma saatma ka ajaloo kirjutamisel. Need hääled olid siiski olemas ja neil oli täita oma roll. Mõningais paigus on see nii veel praegugi.

1950. aastate lõpus reisis maadeuurija Wilfred Thesiger Iraaki ja jõudis välja sealsetele soistele aladele. Seal nähtu lummas teda jäägitult. Ta nägi elu, mis ei olnud viimase 2000 aasta jooksul peaaegu üldse muutunud. Ta leidis sealt ka rahva, kelle usk meenutas veidi kristlust: